

МОЎНАЯ БІЯГРАФІЯ ЯК МЕТАД САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Н. В. Яфімава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, janienka@bsu.by*

Аналізуецца моўная біяграфія як метада сацыялінгвістычнага даследавання, у цэнтры ўвагі якога знаходзяцца асаблівасці вывучэння і выкарыстання асобай той ці іншай мовы на розных этапах жыцця. Апісваецца сутнасць метаду, характарызуецца метадыка правядзення сацыялінгвістычнага інтэрв'ю на яго аснове. Акрэсліваецца гісторыя ўзнікнення і выкарыстання метаду моўнай біяграфіі ў рамках мона- і полілінгвальной моўнай парадыгмы, апісваецца практыка яго прымянення замежнымі сацыялінгвістамі. Адзначаецца сувязь метаду з даследаваннямі мікра- і макраўзроўню. Ацэньваецца магчымасць яго выкарыстання для аналізу моўнай сітуацыі ў Беларусі.

Ключавыя словы: моўная біяграфія; білінгвізм; шматмоўе; моўны пераход; асноўная мова камунікацыі.

Сацыялінгвістыка як навука аб функцыянаванні мовы ў грамадстве ў апошнія дзесяцігоддзі ўсё часцей галоўным аб'ектам вывучэння робіць чалавека, яго моўную і маўленчую практыку. Сярод замежных сацыялінгвістаў набывае папулярнасць адносна новы метада даследавання – моўная біяграфія.

Моўная біяграфія – гэта «біяграфічны апавед, тэмай якога асоба робіць мову або мовы, у прыватнасці іх засваенне і выкарыстанне» [1, с. 64]. У рамках сацыялінгвістычнага даследавання з прымяненнем гэтага метаду праводзіцца інтэрв'ю, падчас якога «двух- або шматмоўных інфармантаў распытваюць аб тым, як, ад каго, у якім узросце яны засвоілі тую ці іншую мову, вывятляюць сферы, у якіх гэтыя мовы выкарыстоўваюцца, даследуюць іх адносіны да розных моў» [2, с. 89]. Паслядоўна апісваючы гісторыю засваення моў, апытаныя адзначаюць, якія падзеі або асобы стымулявалі вывучэнне імя той ці іншай мовы, садзейнічалі яе актыўнаму выкарыстанню або прыводзілі да яе пераводу ў пасіўны ўжытак. Разважаючы над моўнымі пытаннямі, інфарманты падчас такога інтэрв'ю могуць змяняць мову ў залежнасці ад мікратэмы размовы.

Да ліку фактараў, якія спрыяюць правядзенню сацыялінгвістычнага даследавання на аснове метаду моўнай біяграфіі, належаць асаблівасці месца пражывання інфармантаў (памежжа), моўная сітуацыя ў краіне

(дзяржаўнае двух- або шматмоўе), значныя падзеі ў жыцці, якія натуральным чынам прыводзяць да змены чалавекам асноўнай мовы камунікацыі (міграцыя), працэс вывучэння замежнай мовы (моў) і інш.

Узнікненне метаду моўнай біяграфіі звязана з сацыяльна-палітычнымі зменамі ў грамадстве, што адбываліся ў канцы XX – пачатку XXI ст. Б. Буш апісвае некалькі этапаў, праз якія прайшло вывучэнне індывідуальнага і сацыяльнага двух- і шматмоўя і якія звязаны з рознымі канцэпцыямі сацыяльнай арганізацыі, ідэнтычнасці і этнічнасці. Да 1970-х гг. шматмоўе было маргінальнай тэмай і разглядалася як выключэнне з нормы выхавання і пражывання ў аднамоўным асяроддзі. Асоба, якая размаўляла на мове, адрознай ад дамінантнай, лічылася дэвіянтнай і абмежаванай, а збалансаваны білінгвізм – недасягальным ідэалам. Сацыяльны прагрэс быў звязаны з моўнай адаптацыяй чалавека да ўсталяваных норм. Аднак вялікая ўвага да адрозненняў паміж мясцовымі разнавіднасцямі дамінантнай мовы часта спрыяла моўнаму раздзяленню і стварэнню моўнай іерархіі: адна мова дамінавала практычна ва ўсіх грамадскіх сферах, а ўсе іншыя дазвалялася выкарыстоўваць толькі ў тэрытарыяльна і сацыяльна абмежаваных абласцях.

З канца 1970-х гг. лінгвісты пачалі больш цікавіцца сацыяльным вымярэннем мовы і, адпаведна, з’явалі, звязанымі са шматмоўем і моўнымі кантактамі. Моўная палітыка пачала прызнаваць моўную разнастайнасць, а таксама важнасць доступу асобы да адукацыі і інфармацыі на першай або роднай мове. Назіралася павышэнне каштоўнасці менш ужывальных моў, моў з меншым сацыяльным прэстыжам і прызнанне моўных праў. Тым не менш у рамках некаторых канцэпцый моналінгвальная моўная парадыгма працягвала ўспрымацца як належная.

У цяперашні час аднамоўе разглядаецца як з’ява, што абмяжоўвае асобе – носьбіту недамінантнай мовы доступ да адукацыі. Шматмоўе ўспрымаецца не як абстрактнае ўзорнае валоданне дзвюма ці большай колькасцю моў, а як сітуацыйныя практыкі выкарыстання некалькіх моў. Такія з’явы, як моўнае перасячэнне, г. зн. прысваенне элементаў іншых моў праз моўныя межы, якое заснавана не на веданні мовы ў традыцыйным значэнні, а хутчэй на мове як выражэнні стылю, усё часцей успрымаюцца як шматмоўныя практыкі, а не як недахопы, што назіралася раней. Моўная этнаграфія¹ і пераасэнсаванне моўных ідэалогій дэмістыфікуюць уяўленне пра мову як абмежаваную і злічальную

¹ Моўнай/лінгвістычнай этнаграфіяй (language/linguistic ethnography) у заходніх даследаваннях называецца дысцыпліна, якая спалучае ў сабе тэарэтычныя і метадалагічныя падыходы лінгвістыкі і этнаграфіі да вывучэння выкарыстання мовы ў розных сацыяльных умовах. Яна ў нейкай меры адпавядае таму, што на постсавецкай прасторы называецца этналінгвістыкай і лінгвістычнай антрапалогіяй.

адзінку і дазваляюць глыбей зразумець адносіны паміж мовай і фарміраваннем ідэнтычнасці [3, с. 7–8].

Біяграфічныя падыходы займаюць прамежкавае палажэнне паміж макраўзроўнем сацыялінгвістыкі, якая вывучае ролі і функцыі моў у шырокім сацыяльным кантэксце, і мікраўзроўнем індывідуальнага псіхалінгвістычнага даследавання. Нягледзячы на тое што метады моўнай біяграфіі абапіраецца на індывідуальныя моўныя практыкі, ён у першую чаргу цікавіцца не ўнікальнасцю канкрэтнай гісторыі жыцця, а сацыяльнымі вымярэннямі моўных практык, якія дапамагае выявіць. Біяграфічны метады можа спрыяць разуменню таго, як чалавек успрымае шырокі сацыяльны кантэкст і моўныя рэжымы, у якіх ён развівае свае моўныя практыкі, выяўленню яго амбіцый і жаданняў з пункту гледжання ўяўлення сябе носьбітам пэўнай мовы ці кода [3, с. 9].

Метады моўнай біяграфіі выкарыстоўваецца даследчыкамі з розных краін як асноўны (для выяўлення прычын пераходу асобы з адной мовы на іншую) або ў складзе больш шырокіх сацыялінгвістычных праектаў (у рамках аналізу моўнай сітуацыі ў рэгіёне, вывучэння мовы перасяленцаў, этнічных меншасцей і інш.). Яго прымяненне дэманструе паказальныя вынікі.

Польская даследчыца А. Кресоўская вывучае моўныя паводзіны этнічных палякаў, якія нарадзіліся на ўкраінска-малдаўскім, украінска-расійскім і ўкраінска-румынскім памежжы ў 1920–50-я гг. Даследаванне паказала выразныя гістарычныя, культурныя, рэлігійныя і эмацыянальныя сувязі прадстаўнікоў польскай меншасці з краінай паходжання іх продкаў. Асобным спосабам выражэння ідэнтычнасці выступала засваенне (у асноўным атрыманне ў спадчыну або зрэдку самастойнае вывучэнне) інфармантамі на працягу жыцця польскай мовы, якая на адзначаных тэрыторыях не была дзяржаўнай і існавала ў атачэнні іншых славянскіх і неславянскіх моў.

У выніку аналізу атрыманых у рамках паглыбленых індывідуальных інтэрв'ю расказаў шматмоўных асоб на тэму моў, якія яны засвойвалі і ўжываюць у розных сферах жыцця, аўтар паказала, якія сацыялінгвістычныя фактары ўплываюць на фарміраванне шматмоўнай асобы і якая сувязь паміж ужыванымі мовамі ў гістарычным і грамадскім кантэксце. На шматмоўнасць інфармантаў, захаванне імя польскай мовы як асноўнай або яе страту аказвалі ўплыў сямейнае кола (месца нараджэння, спадарожнік жыцця, веравызнанне, жыццё на пенсіі (мова камунікацыі з дзецьмі і ўнукамі)) і сацыяльнае становішча (змена месца пражывання, палітычныя і адміністрацыйныя змены, дзяржаўны статус мовы (моў), мова адукацыі, рэлігія і працы / арміі / далейшай адукацыі) [4].

Чэшскі сацыялінгвіст І. Нэквапіл даследуе моўныя біяграфіі этнічных немцаў 1920–30-х гг. нараджэння, якія пражываюць на тэрыторыі Чэшскай Рэспублікі. Асноўнай мэтай аналізу паведамленняў інфармантаў, якія закранаюць лёсы трох пакаленняў людзей, з’яўляецца вывучэнне жыцця прадстаўнікоў нямецкай супольнасці, якія засталіся жыць на тэрыторыі Чэшскай Рэспублікі пасля Другой сусветнай вайны. Асобным аспектам аналізу стала вывучэнне моўных біяграфій інфармантаў, што дазволіла атрымаць новыя звесткі пра моўную сітуацыю на адзначанай тэрыторыі. Па меркаванні І. Нэквапіла, выкарыстанне метаду моўнай біяграфіі можа быць асабліва карысным для правядзення моўна-гістарычных і дыяхранічных даследаванняў, што аднак пакуль што актыўна не робіцца [1].

Эстонская даследчыца Г. Вершык вывучае моўныя біяграфіі ідыша-моўных асоб у Эстоніі. Праведзеныя ёй у 1995–1999 гг. інтэрв’ю з 28 асобамі паказалі, што біяграфіі інфармантаў неаддзельныя ад іх моўных гісторый. На думку Г. Вершык, моўныя біяграфіі не дазваляюць рабіць далёкія высновы адносна сацыялінгвістычнай сітуацыі ўвогуле, аднак яны праліваюць святло на дэталі, якія інакш застаюцца нябачнымі [5]. Гэта думка даследчыцы супадае з вывадам І. Нэквапіла.

Польскія навукоўцы Г. Зяліньская і Ф. Ксенжык вывучаюць, як моўныя ідэалогіі і моўны менеджмент на макраўзроўні (дзяржаўная моўная палітыка), мікраўзроўні (у сям’і) і мезаўзроўні (мясцовыя супольнасці) уплываюць на змяненне мовы і канцэптуалізацыю шматмоўнасці імігрантаў з Верхняй Сілезіі, якія пражываюць у Германіі. Моўныя біяграфіі выхадцаў з Сілезіі дэманструюць значны ўплыў гістарычных і палітычных падзей на сацыялінгвістычныя працэсы [6].

Мову пасляваенных перасяленцаў з Навагрудка, які ў 1921–1939 гг. уваходзіў у склад Другой Рэчы Паспалітай, на заходнія польскія землі вывучае Т. Левашкевіч. Адным з элементаў даследавання выступае падрабязнае апісанне моўных біяграфій асноўных інфармантаў (блізкіх сваякоў аўтара): характарызуецца сям’я, веравызнанне, адукацыя і прафесія, мова сям’і, веданне моў інфармантам (у тым ліку вывучэнне моў у школе). Апісваецца моўнае акружэнне асобы на кожным этапе яе жыцця [7].

Расійскія навукоўцы выкарыстоўваюць метады моўнай біяграфіі для характарыстыкі моўнага развіцця носьбітаў мінарытарнай мовы [8], даследавання моўнай сацыялізацыі дзяцей мігрантаў [9], вывучэння асаблівасцей арганізацыі ментальнага лексікону афатыкаў [10] і інш. Даследчыкі адзначаюць магчымасць прымянення метаду для вывучэння асаблівасцей функцыянавання асобнай мовы (некалькіх моў) на канкрэтнай тэрыторыі на працягу пэўнага перыяду, аналізу выкарыстання канкрэтных адзінак пэўнай мовы ў часовай перспектыве, у тым ліку на аснове вывучэння мовы твораў пісьменнікаў [11, с. 32].

Метад моўных біяграфій можа выкарыстоўвацца ў рамках тэорыі моўнага менеджменту, у цэнтры ўвагі якой знаходзіцца дзейнасць чалавека, накіраваная на прадукцыю і перцэпцыю выказванняў або тэкстаў, г. зн. метамоўная дзейнасць [12].

Моўныя біяграфіі знайшлі прымяненне ў правядзенні моўных даследаванняў ва ўмовах гетэрагласіі і папулярнага вывучэння замежных моў. Так, даследчая група *Spracherleben* («Досвед пражывання мовы») аддзялення лінгвістыкі Венскага ўніверсітэта выкарыстоўвае камбінаваны біяграфічны метада ў даследаваннях моўнай разнастайнасці [13]. Шырока прымяняе моўныя біяграфіі праграма «Еўрапейскі моўны партфель», створаная як інструмент для падтрымкі развіцця шматмоўя і шматкультурнасці [14].

Важна адзначыць, што не толькі знешнія (сацыяльна-палітычныя, бытавыя, утылітарныя) прычыны могуць выклікаць вывучэнне чалавекам другой мовы. Свядомы пераход з адной мовы на іншую можа адлюстроўваць унутраныя перакананні асобы, сведчыць пра яе пэўныя адносіны да тых ці іншых культурных, палітычных падзей, пра асаблівае стаўленне да канкрэтнай замежнай мовы, культуры і г. д., быць сродкам выражэння моўнай і культурнай ідэнтычнасці і інш. Пералічаныя фактары могуць падлягаць спецыяльнаму аналізу з выкарыстаннем апісваемай метадыкі.

У сучаснай сацыялінгвістыцы распаўсюджана меркаванне, што аднамоўных асоб не існуе ў прынцыпе. Нават калі чалавек валодае адной мовай, ён можа выкарыстоўваць розныя яе стылістычныя разнавіднасці ў розных сітуацыях пад уплывам знешніх фактараў камунікацыі. Акрамя таго, у маўленні асобы могуць ужывацца розныя дыялектныя формы адной мовы. Таму метада моўнай біяграфіі можа выкарыстоўвацца ў тым ліку для даследавання маўлення носьбітаў розных дыялектаў і розных стылістычных разнавіднасцей адной мовы.

Аналіз асобных прыкладаў прымянення метада моўных біяграфій навукоўцамі з розных краін дэманструе мэтазгоднасць і прадуктыўнасць яго выкарыстання ў рамках сацыялінгвістычных даследаванняў дастаткова шырокай скіраванасці. Моўныя біяграфіі дапамагаюць выявіць важныя аспекты, недаступныя іншым метадалогіям, але істотныя для глыбокага апісання мовы пэўнай групы людзей або моўнай сітуацыі канкрэтнай мясцовасці.

Вывучэнне моўных біяграфій уяўляецца актуальным у сітуацыі беларуска-рускага білінгвізму. Аналіз характару размеркавання моў на розных этапах жыцця асобы, выяўленне прычын і механізму змены асноўнай мовы камунікацыі (ці моўнай разнавіднасці) могуць паспрыяць высвятленню сувязі моўных паводзін беларусаў з працэсамі ўнутры сямейнага

кола, сацыяльных груп, краіны ў цэлым (палітычнымі, эканамічнымі, культурнымі і іншымі аспектамі яе развіцця) і на міжнародным узроўні.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Nekvapil J.* Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic // *Intern. J. of the Sociology of Language*. 2003. № 162. P. 63–83.
2. *Вахтин Н. Б., Головкин Е. В.* Социолингвистика и социология языка : учеб. пособие. СПб. : Гуманитар. Акад. : Изд-во ЕУСПб, 2004.
3. *Busch B.* Language biographies for multilingual learning: Linguistic and educational considerations // *Language Biographies for Multilingual Learning* / ed. by B. Busch, A. Jardine, A. Tjoutuku. Cape Town, 2006. P. 5–17. (PRAESA Occasional Papers. № 24).
4. *Krasowska H.* Polacy między Donem, Dniestrem a Prutem. Biografie językowe. Warszawa : Instytut Slawistyki PAN, 2022. (Język na Pograniczach. № 46).
5. *Verschik A.* Linguistic biographies of Yiddish speakers in Estonia // *Folklore*. 2002. № 20. P. 38–52.
6. *Zielińska A., Księżyk F.* Language shifts in the language biographies of immigrants from Upper Silesia residing in Germany // *Multilingua*. 2021. № 40 (5). P. 675–706.
7. *Lewaszkiewicz T.* Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy. Poznań : Wydaw. Nauk. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 2017.
8. *Александров О. А.* Основные черты языковой биографии немцев Томской области в военные и послевоенные годы // *Вестн. Иркут. гос. лингв. ун-та*. 2012. № 2 (19). С. 120–125.
9. *Баранова В. В.* Языковая социализация детей мигрантов // *Антропол. форум*. 2012. № 17. С. 157–172.
10. *Лямзина С. А.* Языковая и речевая биография как один из факторов формирования языковой личности и ее ментального лексикона // *Соврем. исслед. соц. проблем*. 2020. Т. 12, № 1. С. 135–147.
11. *Дорофеев Ю. В.* Языковая биография как метод социолингвистического исследования // *Социолингвистика*. 2021. № 4 (8). С. 25–38.
12. *Nekvapil J.* The integrative potential of Language Management Theory // *Language Management in Contact Situations: Perspectives from Three Continents* / ed. by J. Nekvapil, T. Sherman. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2009. P. 1–11. (Prague Papers on Language, Society and Interaction. № 1).
13. Heteroglossia.net: research, projects and information on multilingualism [Electronic resource]. URL: <https://www.heteroglossia.net/Home.2.0.html> (date of access: 17.02.2023).
14. European Language Portfolio [Electronic resource]. URL: <https://www.coe.int/en/web/portfolio> (date of access: 17.02.2023).